

Strukturyzacja materiału nauczania z zakresu geografii osadnictwa w szkole ogólnokształcącej

Nauczanie geografii, w tym także geografii osadnictwa, winno realizować ogólne założenia współczesnej dydaktyki. Wśród nich na pierwsze miejsce wysuwa się kształcenie myślenia. Realizacja tego celu jest bezpośrednio związana ze zrozumieniem ogólnych praw i procesów, co jest możliwe przy uwzględnieniu szeregu powiązań geografii osadnictwa z pozostałymi działami geografii, a także z innymi przedmiotami nauczania. Stąd też powyższy cel dydaktyczny należy rozszerzyć o wyrobienie u uczniów świadomości integralnego traktowania zdobywanej wiedzy. Drugim ogólnym założeniem współczesnej szkoły jest przygotowanie uczniów do życia w społeczeństwie, a więc kształcenie umiejętności posługiwania się zdobytymi wiadomościami w nowych sytuacjach. Umiejętność tę posiadają uczniowie jedynie wtedy, gdy rozumieją przekazywane im na lekcjach treści. Zatem powodzenie drugiego celu uzależnione jest bezpośrednio od prawidłowej realizacji pierwszego z założeń współczesnej dydaktyki.

Tymczasem praktyka szkolna odbiega od wymienionych zamierzeń. Świadczy o tym fakt słabego zrozumienia pojęć oraz procesów osadniczych i urbanizacyjnych. Wynika stąd konieczność zastosowania w nauczaniu geografii osadnictwa innych niż do tej pory form i metod pracy. Konieczność tę potwierdza jeszcze „przeładowany” materiałem program nauczania geografii. Ten ostatni fakt powoduje, że nauczyciel zostaje zmuszony do dokonania daleko idącej selekcji materiału, tj. wyeliminowania z procesu nauczania rzeczy mało istotnych, a skupienia uwagi uczniów jedynie na tej części wiedzy faktograficznej, która służy kształceniu myślenia geograficznego. Jednocześnie

wiedza ta musi ukazywać kompleksowość zjawisk oraz ujmować większość zależności i związków przyczynowo-skutkowych. Tak rozumianą selekcję zapewnia teoria strukturalnego układu treści, uznana przez współczesnych dydaktyków za jedyną teorię rozwiązującą problemy nowoczesnego nauczania.

Niniejszy artykuł ukazuje proces tworzenia zwartej struktury wiedzy, tj. dydaktycznej struktury z zakresu geografii osadnictwa, dostosowanej do potrzeb szkoły ogólnokształcącej¹. Może zatem pełnić, dla nauczycieli geografii, rolę studium przykładowego obrazującego sposób dokonywania prawidłowej selekcji merytorycznych treści nauczania. Wynika stąd, iż opracowana struktura będzie znacznie uproszczona w stosunku do struktury nauki, gdyż nie służy ona rozwojowi procesu badawczego, lecz celom dydaktycznym. Tak więc w zamieszczonym systemie wiedzy będą istniały luki faktograficzne i pojęciowe ważne z naukowego punktu widzenia, lecz nie mające większego znaczenia w procesie nauczania. Dobór elementów do dydaktycznej struktury oraz kolejność porządkowania merytorycznych treści z zakresu geografii osadnictwa będzie w niniejszym artykule zgodny z przyjętymi definicjami: „struktury” za K. Sośnickim² i strukturyzacji za W. Okoniem³.

Konstrukcję dydaktycznej struktury wiedzy rozpoczynamy od opracowania wyjaśniającej teorii geografii osadnictwa, do której winni dojść uczniowie w wyniku poznania strukturalnie ułożonego materiału nauczania. Umieszczenie teorii na początku procesu strukturyzacji pozwala na właściwe wyznaczenie elementów struktury, służących w konsekwencji do zrozumienia tejże teorii, a zatem osiągnięcia głównego celu nauczania — kształcenia myślenia.

Przedstawiona poniżej teoria odpowiada założeniom naukowym geografii osadnictwa. Występujące w niej liczne uproszczenia wynikają z faktu dostosowania wiedzy do poziomu umysłowego uczniów oraz do celów dydaktycznych, wyznaczonych przez program nauczania. Zatem teoria ta obejmuje tylko niektóre tematy z zakresu geografii osadnictwa. Podobnie występujące w niej związki logiczne ograniczono do relacji przyczynowo-skutkowych, co zadecydowało o wyjaśniającym charakterze teorii. Oto wyjaśniająca teoria wchodząca w skład dydaktycznej struktury geografii osadnictwa:

- I. 1. Współczesna sieć osadnicza jest jednym z elementów gospodarki człowieka. Powstała w wyniku procesu osadnictwa zachodzącego w określonych warunkach naturalnych i na określonym etapie rozwoju gospodarczego.
2. Wraz ze wzrostem gospodarczego i kulturalnego poziomu ludności sieć osadnicza uniezależnia się stopniowo od środowiska geograficznego, ale na obszarach o wysokim stopniu rozwoju gospodarczego, gdzie zniszczenie środowiska jest już znaczne, sieć osadnicza zaczyna

¹ Artykuł opracowano na podstawie rozprawy doktorskiej napisanej w Instytucie Geografii Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Krakowie pod kierunkiem Prof. dra Jana Flisa.

² K. Sośnicki, *Struktura w procesie nauczania*. „Nowa Szkoła”, 1965, z. 12, s. 23.

³ W. Okoń, *Słownik pedagogiczny*. PWN, Warszawa 1975, s. 277.

wykazywać coraz większą zależność od warunków naturalnych i kierunków gospodarki człowieka.

3. Gęstość sieci osadniczej pozostaje w ścisłym związku z gęstością zaludnienia i zależy od środowiska geograficznego:
 - a) zmniejsza się wraz ze wzrostem wysokości nad poziomem morza, odległością od morza i urozmaiceniem rzeźby terenu;
 - b) na obszarach zasobnych w rzeki i jeziora jest większa niż na terenach ubogich w te wody;
 - c) w strefie klimatu umiarkowanego jest znacznie większa niż na obszarach leżących w innych strefach klimatycznych;
 - d) zwiększa się wraz z zasobnością terenu w bogactwa mineralne i urodzajnością gleb.
4. Gęstość sieci osadniczej zależy od historii osadnictwa i kierunków rozwoju społeczno-gospodarczego danego obszaru:
 - a) jest tym większa, im dłużej trwał proces zagospodarowywania terenu przez człowieka w okresie jednej kultury;
 - b) zwiększa się wraz z rozwojem handlu i uprzemysłowienia terenu oraz wzrostem gęstości sieci komunikacyjnej.
5. Rozwój społeczno-gospodarczy i kulturalny ludności prowadzi do różnicowania i przekształcania poszczególnych form osadniczych.
6. Zróżnicowanie form osadniczych na wsie i miasta zaczyna się w momencie wystąpienia geograficznego podziału pracy⁴:
 - a) jednorodna pod względem form osadniczych sieć z okresu wspólnoty pierwotnej różnicuje się na wsie i miasta w okresach niewolnictwa i feudalizmu.
 - b) kapitalizm wraz z rozwojem przemysłu wpływa na gwałtowny ludnościowy i przestrzenny rozwój miast, który prowadzi często do powstania zespołów miejskich — nowej, nieznanej do tej pory — formy osadnictwa.
7. Obecnie głównym kierunkiem rozwoju procesu osadnictwa jest urbanizacja prowadząca do zmian w strukturze sieci osadniczej oraz zaniku granic między miastem a wsią.
8. Powstanie, rozwój, rozmieszczenie i zróżnicowanie sieci osadniczej nie jest dziełem przypadku, lecz wypadkową warunków naturalnych i kierunków rozwoju gospodarki na danym obszarze.
- II. 9. Powstanie wsi (w tradycyjnym rozumieniu) jest związane z zatrudnieniem ludności w rolnictwie i zawodach z nim związanych.
10. Kształt wsi i jej wygląd zależą od warunków naturalnych, okresu, w którym wieś powstała, typu gospodarki rolnej i czynników społecznych.
11. Zmiany w wyglądzie wsi zachodzą na skutek zmian w typie gospo-

⁴ Przez geograficzny podział pracy rozumie się rozdzielenie czynności gospodarczych na poszczególne części kraju — J. Flis, *Szkolny słownik geograficzny*. WSiP, Warszawa 1977, s. 217.

darki rolnej, wzrostu poziomu gospodarczego, zmian ustrojowych i wpływu urbanizacji.

- III. 12. Miasto powstaje tylko w tych społeczeństwach, w których wytworzyły się wyższe formy ustroju społeczno-gospodarczego warunkujące geograficzny podział pracy. W wyniku tego podziału ludność miast zatrudniona jest w zawodach pozarolniczych.
13. Gęstość sieci miast na danym obszarze zależy od okresu, w którym powstała, a co za tym idzie od przynależnych temu okresowi głównych czynników miastotwórczych. Na rzadką sieć miast — ośrodków władzy i grodów obronnych — nakładają się w średniowieczu i późniejszych okresach miasta powstałe w wyniku rozwoju handlu i przemysłu, co prowadzi do zagęszczenia istniejącej sieci miejskiej.
14. Układ przestrzenny miasta zależy od topografii terenu i okresu, w którym miasto powstało. Zmieniające się w różnych okresach główne czynniki miastotwórcze spowodowały zmiany w układzie przestrzennym miast już istniejących.
15. Miasta duże i mające długą historię, dostosowując się w różnych okresach swego rozwoju do nowych czynników miastotwórczych, przeszły ewolucję funkcji. Stąd też należy odróżnić funkcję pierwotną, decydującą o powstaniu miasta, od funkcji wtórnych, które powodują dalszy jego rozwój.
16. Niektóre miasta stare charakteryzują się dużą różnorodnością dzielnic funkcjonalnych pochodzących z różnych okresów.
17. Intensywny rozwój miast w XX wieku doprowadził do powstawania aglomeracji miejskich, w których poszczególne jednostki osadnicze są ze sobą powiązane przestrzennie i funkcjonalnie.

Przedstawiona wyżej teoria jest zbiorem ogólnych prawidłowości wyjaśniających zróżnicowanie rozmieszczenia form i kierunków przekształceń zachodzących w obrębie sieci osadniczej. Prawidłowości te podano w postaci daleko idących uogólnień, co nie znaczy, że w rzeczywistości nie ma od nich odstępstw. Nie podważają one jednak ogólnych tendencji zależności osadnictwa od środowiska.

Wchodzące w skład teorii wiadomości faktograficzne, wyobrażenia, pojęcia, umiejętności i prawa zostały powiązane w logicznie i merytorycznie zwartą całość, dzięki przyjęciu elementów wiążących uznanych za paradygmaty geografii osadnictwa. Widoczne są one w pierwszym punkcie teorii, któremu jako ogólnemu założeniu metodologicznemu podporządkowane są wszystkie pozostałe treści. W punkcie tym podkreślona jest, zgodnie z filozofią marksistowską, dialektyczna jedność świata. Pozwala to na traktowanie procesu osadnictwa oraz sieci osadniczej jako nierozzerwalnych części tej całości. Stąd też nie można osadnictwa rozpatrywać w oderwaniu od środowiska geograficznego i warunków społeczno-ekonomicznych. Każda jednostka osadnicza powstaje w określonym środowisku, do którego musi się dostosować. Jednocześnie w momencie powstawania jak i dalszego rozwoju, zgod-

nego z kierunkami gospodarki i stosunkami społecznymi, przekształca to środowisko. Wynika stąd, iż lokalizacja miast i wsi nie jest przypadkowa oraz że proces osadnictwa zachodzi w warunkach zamkniętego cyklu współzależności. Powyższe fakty stanowią podstawę właściwego zrozumienia zagadnień osadniczych.

Drugim paradygmatem występującym w pierwszym punkcie teorii jest przyjęcie osadnictwa jako procesu, a więc zjawiska zachodzącego nie tylko w przestrzeni geograficznej, lecz także w czasie. Rozszerza to pojęcie osadnictwa o element historyczny, czego uczniowie do tej pory nie dostrzegają.

Przyjęcie dwóch powyższych założeń zespała treści z zakresu geografii osadnictwa w strukturę wiedzy. Wpływa tym samym na ustalenie treści merytorycznych stanowiących elementy tej struktury oraz wyznacza kierunek myślenia w procesie poznawania wiedzy z zakresu geografii osadnictwa.

Na elementy struktury składają się wiadomości faktograficzne, wyobrażenia, pojęcia, umiejętności, związki logiczne oraz teoria wyjaśniająca. Ponieważ zasada wewnętrznej merytorycznej i logicznej spójności struktury wyklucza umieszczanie w niej faktów wyizolowanych, stąd też wśród elementów struktury znajdują się wyłącznie te treści, które są konieczne do zrozumienia procesów osadniczych. Bardzo dużą rolę przypisano tu pojęciom uznanym za narzędzia myślenia uczniów, a tym samym za główne składniki struktury. Uznano, że do zrozumienia teorii wyjaśniającej niezbędne jest poznanie poniższych pojęć z zakresu geografii osadnictwa (tab. 1) oraz pojęć należących do innych struktur wiedzy (umieszczonych w dole tabeli, pod linią przerywaną).

Wszystkie przedstawione w tabeli pojęcia — elementy struktury są wzajemnie logicznie powiązane i tworzą zwartą całość⁵. Stąd też wyeliminowanie choćby jednego z nich burzy cały układ i powoduje powstanie w strukturze luki logicznej i merytorycznej.

Pojęcia — elementy dydaktycznej struktury geografii osadnictwa zawierają treści merytoryczne, których zrozumienie warunkuje znajomość całej wiedzy z tego zakresu. Zatem w strukturze pojęcia muszą być jednoznacznie pojmowane. Ponieważ podręczniki szkolne tego nie gwarantują, ujednociono treści pojęć poprzez przyjęcie definicji zawartych w słownikach geograficznych oraz w podręczniku M. Kielczewskiej-Zaleskiej — *Geografia osadnictwa*⁶.

Ujednoclenie treści poszczególnych pojęć osadniczych pozwala na przeprowadzenie ich klasyfikacji, będącej kolejnym etapem strukturyzacji materiału nauczania. Ponieważ większość pojęć osadniczych wykazuje ścisły związek

⁵ W tabeli nie umieszczono pozostałych elementów struktury, tj. wiadomości faktograficznych, wyobrażeń i umiejętności koniecznych do zrozumienia przytoczonych pojęć. Obecność tych składników w strukturze jest jednak oczywista, a dobór podporządkowany wymienionym pojęciom i teorii wyjaśniającej.

⁶ a. M. Kielczewska-Zaleska, *Geografia osadnictwa. Zarys problematyki*. Wyd. III. PWN, Warszawa 1977.

b. J. Flis, *Szkolny słownik geograficzny*. WSiP, Warszawa 1977.

c. St. Pietkiewicz, S. Żmuda, *Słownik pojęć geograficznych*. Wiedza Powszechna, Warszawa 1973.

Części teorii wyjaśniającej

I. Ogólna	II. Wieś	III. Miasto
<ol style="list-style-type: none"> 1. anekumena 2. ekumena 3. subekumena 4. osadnictwo 5. sieć osadnicza 6. wieś 7. osiedle 8. miasto 9. zespół miejski 10. urbanizacja 11. deglomeracja 	<ol style="list-style-type: none"> 1. okolnica 2. owalnica 3. wielodrożnica 4. ulicówka 5. łańcuchówka 6. szeregówka 7. rzędówka 8. wieś folwarczna 9. osadnictwo farmowe 10. wieś zurbanizowana 11. przysiółek 12. semiurbanizacja 	<ol style="list-style-type: none"> 1. dzielnica miasta 2. śródmieście 3. dzielnica przemysłowa 4. dzielnica mieszkaniowa 5. przedmieście 6. strefa podmiejska 7. funkcja miasta 8. funkcja miastotwórcza 9. funkcja uzupełniająca 10. miasto stołeczne 11. miasto wielofunkcyjne 12. miasto przemysłowe 13. miasto handlowe 14. miasto portowe 15. miasto satelitarne 16. uzdrowisko 17. ośrodek lokalny 18. aglomeracja 19. konurbacja 20. obszar zurbanizowany
<ol style="list-style-type: none"> 1. struktura zawodowa 2. migracja 	<ol style="list-style-type: none"> 1. ludność wiejska 2. ludność rolnicza 	<ol style="list-style-type: none"> 1. ludność miejska 2. ludność nierolnicza 3. miasto średniowieczne 4. miasto XIX-wieczne, przemysłowe 5. miasto kolonialne 6. miasto socjalistyczne

z czasem, dlatego też za kryterium podziału przyjęto element czasu. Wynikiem przeprowadzonej klasyfikacji jest podział pojęć osadniczych na trzy, wyraźnie różniące się grupy, a mianowicie:

— procesy, do których zaliczono pojęcia o cechach diagnostycznych wskazujących na zachodzenie zjawiska w czasie, np. proces osadnictwa;

— przedmioty — pojęcia zaliczone do tej grupy posiadają w miarę jednorodną treść, pozwalającą wydzielić ten przedmiot z otaczającego terenu, np. wieś, miasto⁷;

⁷ Element czasu, w pojęciach zaliczonych do tej grupy, widoczny jest w aspekcie czasu potrzebnego na powstanie przedmiotu, np. miasta, oraz jako czas, w którym odbywają się przekształcenia w obrębie przedmiotu już istniejącego, np. rozwój miasta. Termin przedmiot sugeruje jego wewnętrzną jednorodność. Wynikałoby stąd, iż w grupie przedmiotów winny znaleźć się tylko te pojęcia, których treść nie jest zróżnicowana. Wśród elementów struktury geografii osadnictwa nie ma takich pojęć, dlatego też za przedmioty uznano te z nich, których treść jest w miarę jednorodna. Znaczy to, że przedmiotem jest miasto, mimo iż jest z reguły wewnętrznie zróżnicowane i składa się z innych przedmiotów, np. dzielnic. Jednakże ogólnie stanowi jeden „organizm” o wspólnych cechach wyróżniających je z otaczającego terenu. Przytoczony przykład świadczy, iż przy zaliczaniu pojęć

— zbiory przedmiotów — odpowiedniki pojęć zaliczonych do tej grupy istnieją w obiektywnej rzeczywistości. Powstawały one znacznie dłużej niż przedmioty. Na ich treść składają się z reguły treści kilku pojęć zaliczonych do grupy poprzedniej, np. sieć osadnicza⁸.

Tabela 2

Procesy	Pojęcia — przedmioty	Zbiory przedmiotów
1. osadnictwo	1. dzielnica miasta	1. anekumena
2. urbanizacja	2. śródmieście	2. subekumena
3. deglomeracja	3. dzielnica przemysłowa	3. ekumena
4. scmiurbanizacja	4. dzielnica mieszkaniowa	4. sieć osadnicza
	5. przedmieście	5. zespół miejski
	6. strefa podmiejska	6. aglomeracja
	7. miasto stołeczne	7. konurbacja
	8. miasto wielofunkcyjne	8. obszar zurbanizowany
	9. miasto przemysłowe	
	10. miasto handlowe	
	11. miasto portowe	
	12. miasto satelitarne	
	13. ośrodek lokalny	
	14. uzdrowisko	
	15. wieś	
	16. osiedle	
	17. miasto	
	18. przysiółek	
	19. wieś zurbanizowana	
	20. osadnictwo farmowe	
	21. wieś folwarczna	
	22. okolnica	
	23. owalnica	
	24. rzędówka	
	25. łańcuchówka	
	26. szeregówka	
	27. ulicówka	
	28. wielodrożnica	
	29. funkcja miasta	
	30. funkcja miastotwórcza	
	31. funkcja uzupełniająca	

do grupy przedmiotów sugerowano się raczej drugą ewentualnością, tj. możliwością wyodrębnienia przedmiotu z całości. Do przedmiotów zaliczono także funkcję miasta, chociaż nie ma ona odpowiednika w przedmiotach realnie istniejących w rzeczywistości. Pomimo tego posiada wyraźną określoną cechę, tj. działalność gospodarczą na rzecz miasta lub miasta i regionu, którą da się wydzielić z pozostałych rodzajów działalności. Fakt ten bardziej zbliża treść pojęcia funkcja miasta do grupy przedmiotów niż do dwu pozostałych — wydzielonych — grup pojęć.

⁸ Do tej grupy zaliczono takie pojęcia, jak: anekumena, subekumena, ekumena, mimo iż tylko pośrednio dotyczą dziedziny osadnictwa, gdyż przedstawiają przestrzeń geograficzną, w której mogą zachodzić procesy osadnicze prowadzące do powstania sieci osadniczej, a więc zbioru przedmiotów.

Duża różnorodność treści pojęć włączonych do grupy przedmiotów wymaga dalszego ich uporządkowania. Ponieważ w treści pojęć, z geograficznego punktu widzenia, najistotniejsze są cechy funkcjonalne i przestrzenne, dlatego też stały się one kryteriami dalszej klasyfikacji.

Zastosowanie kryterium funkcjonalności pozwala podzielić pojęcia — przedmioty następująco:

Tabela 3

Jednostki osadnicze	Typologia funkcjonalna jednostek	Dzielnice funkcjonalne w obrębie jednostki osadniczej
MIASTO	1. miasto stołeczne 2. miasto wielofunkcyjne 3. miasto przemysłowe 4. miasto handlowe 5. miasto portowe 6. miasto satelitarne	1. śródmieście 2. dzielnica przemysłowa 3. dzielnica mieszkaniowa 4. przedmieście
MIASTO	7. ośrodek lokalny ¹ 8. uzdrowisko	
strefa podmiejska ²		
OSIEDLE		
WIEŚ	1. wieś zurbanizowana	1. siedlisko ³ 2. rozłogi ³

1) Ośrodek lokalny, w niniejszym podziale, stanowi jeden z funkcjonalnych typów miast. W rzeczywistości często rolę ośrodków lokalnych spełniają także wsie.

2) Strefę podmiejską wydzielono, gdyż z reguły leży ona poza administracyjnymi granicami miasta, ale jest z nim funkcjonalnie związana.

3) W granicach administracyjnych wsi poza zabudowaniami znajdują się także pola uprawne. Stąd też do podziału funkcjonalnego wprowadzono terminy: „siedlisko” i „rozłogi” występujące jako „dzielnice wsi” mimo że nie ma ich wśród elementów struktury. W niniejszym podziale nie uwzględniono kształtów wsi, gdyż typowa wieś, bez względu na kształt, spełnia zawsze analogiczną funkcję.

Analizując powyższą tabelę łatwo zauważyć trzystopniowy podział pojęć. Na pierwszym etapie prowadzi on do wydzielenia trzech klas, tj. pojęć dotyczących miasta, osiedla i wsi. W obrębie tych trzech klas zachodzi dalszy podział, np. w klasie miast na poszczególne ich typy funkcjonalne. Ostatnim etapem tej klasyfikacji jest podział w obrębie pojedynczego miasta czy wsi na dzielnice, z których każda ma inną funkcję.

Przestrzenne cechy pojęć są kryterium kolejnego podziału. Przyjęto w nim założenie, że każda jednostka osadnicza posiada określoną przestrzeń, która może mieć różne rozmiary. Porównując obszary miasta i wsi stwierdzono, że wieś z reguły zajmuje mniejszą powierzchnię niż miasto. Natomiast strefa podmiejska, na którą składa się kilka wsi, osiedli, a nawet małych miast obejmuje większy teren niż wieś. W obrębie tego obszaru zawsze istnieje jakaś zabudowa, która może być skupiona lub rozproszona. Wynikiem tego faktu jest wyodrębnienie dwóch następujących rodzajów form osadniczych, tj. o zwartej i rozproszonej zabudowie (tab. 4).

Formy osadnicze o zabudowie skupionej	Formy osadnicze o zabudowie rozproszonej
1. miasto	1. strefa podmiejska
1. dzielnica miasta	1. osadnictwo farmowe
2. osiedle	
3. wieś	
4. okolnica	
5. owalnica	
6. wielodrożnica	
7. ulicówka	
8. łańcuchówka	
9. szeregowka	
10. rzędówka	
11. wieś folwarczna	
12. przysiółek	

W aktualnie obowiązujących szkolnych podręcznikach geografii brak jest jakiegokolwiek podziału pojęć. Ponadto powszechnie niemal występuje w nich mieszanie cech treści pojęć, szczególnie cechy czasu i cechy przestrzeni. Dlatego też powyższa klasyfikacja stanowi pierwszy etap na drodze uporządkowania pojęć występujących w procesie nauczania geografii osadnictwa.

Przedstawiony podział pojęć — elementów struktury jest niepełny, gdyż uwzględnia jedynie ich treść. Należy zatem uzupełnić go podziałem wynikającym z zakresu pojęć osadniczych, tj. hierarchią. Przyjmując, że pojęcia — elementy struktury są ze sobą powiązane logicznymi związkami podrzędności i nadrzędności, opracowanie hierarchii polega na wyszukaniu tych relacji, a następnie uszeregowaniu pojęć osadniczych w taki sposób, aby każde z nich mieściło się w pojęciu ogólniejszym od siebie.

Biorąc pod uwagę wspomniane stosunki podrzędności i nadrzędności, pojęcia osadnicze można podzielić na pięć grup. Pierwszą grupę stanowią pojęcia generalizujące, z których każde składa się z pojęć niższych rzędów. Bezpośrednio im podporządkowana jest grupa pojęć ogólnych, których zrozumienie zależy od znajomości pojęć z grupy trzeciej — porządkujących. Tym, z kolei, poporządkowane są pojęcia uzupełniające, których zakres jest jednak szerszy od zakresu pojęć szczegółowych należących do ostatniej grupy.

Układ przedstawionej wyżej tabeli 5 zachowuje hierarchię pojęć zarówno w pionie, jak i w poziomie, np. proces osadnictwa prowadzi do powstania sieci osadniczej, na którą składają się miasta, osiedla i wsie. Jednocześnie na proces osadnictwa, w wyniku którego tworzy się i przekształca sieć osadnicza, składają się: urbanizacja, deglomeracja i semiurbanizacja. Na skutek działania tych procesów zmniejszają się różnice między miastem a wsią, zarówno w ich fizjonomii jak i pełnionych funkcjach.

Tabela 5

Pojęcia generalizujące	Przestrzeń geograficzna *	osadnictwo	sić osadnicza	miasto	osiedle	wieś
Pojęcia ogólne	anekumena subekumena ekumena	urbanizacja deglomeracja semiturbanizacja	obszar zurbanizowany zespół miejski	miasto stołeczne miasto wielofunkcyjne miasto przemysłowe miasto handlowe miasto portowe miasto satelitarne uzdrowisko ośrodek lokalny		okolnica owalnica wielodrożnica ulicówka łańcuchówka szeregówka rzędówka wieś folwarczna osadnictwo farmowe wieś zurbanizowana
Pojęcia porządkujące			konurbacja aglomeracja	funkcja miasta funkcja miastotwórcza funkcja uzupełniająca		
Pojęcia uzupełniające				miasto średniowieczne miasto kolonialne miasto XIX-w. przemysłowe miasto socjalistyczne		przysiółek
Pojęcia szczegółowe				śródmieście dzielnica przemysłowa dzielnica mieszkaniowa przedmieście strefa podmiejska		

* Do grupy pojęć generalizujących wprowadzono termin przestrzeń geograficzna. W hierarchii pojęć jest to konieczne, gdyż pojęcia ekumena, subekumena, anekumena są równorzędne i mieszczą się w pojęciu ogólniejszym, którego brakuje wśród elementów struktury, ponieważ nie jest ono potrzebne do zrozumienia wyjaśniającej teorii geografii osadnictwa.

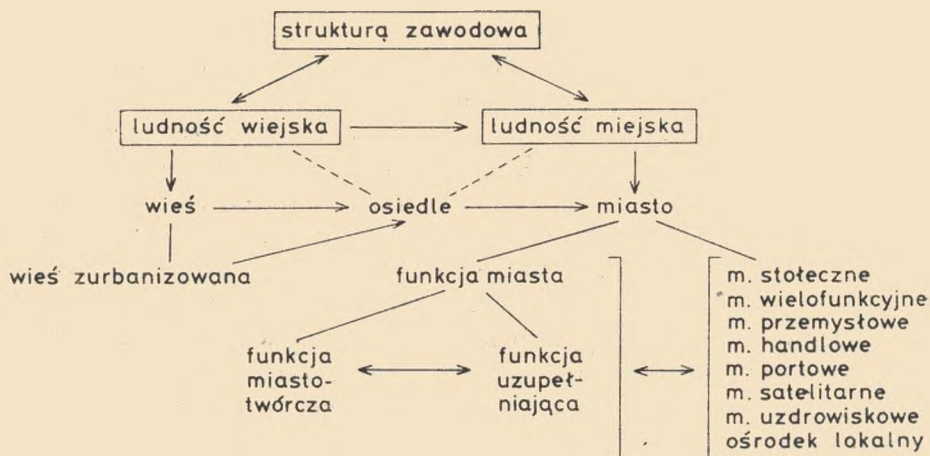
Pierwsza część modelu obrazuje układ pojęć zaliczonych do grupy procesów. Naczelne miejsce zajmuje tu osadnictwo, któremu podporządkowane są wszystkie pozostałe pojęcia. Na proces ten mają wpływ migracyjne ruchy ludności i główny współcześnie kierunek rozwoju osadnictwa — urbanizacja. Proces urbanizacji zachodzi także w dwóch kierunkach, tj. urbanizacji wsi zwanej semiurbanizacją i deglomeracji, która dzięki przenoszeniu zakładów przemysłowych poza obręb miasta w konsekwencji przyczynia się również do urbanizacji wsi. W sumie proces osadnictwa prowadzi do powstania sieci osadniczej oraz licznych zmian i przekształceń zachodzących w jej obrębie.

W tym momencie wkraczamy w drugą część układu obejmującą pojęcia zaliczone do grupy zbiorów przedmiotów. Składające się na sieć osadniczą zespoły miejskie na skutek swego rozwoju przestrzennego prowadzą do powstawania obszarów zurbanizowanych. Z kolei, układ przestrzenny miast w zespole może mieć charakter aglomeracji lub konurbacji. Głównie jednak sieć osadnicza składa się z pojedynczych form, tj. wsi, osiedli i miast, które znajdują się w trzeciej części modelu.

Punkt wyjścia, do rozważań nad tą częścią układu, stanowią podstawowe w sieci osadniczej formy, które pozostają w związku kolejnych zależności przyczynowych. I tak wieś pod wpływem procesu urbanizacji może przekształcić się w osiedle¹¹, a to, z kolei, na skutek rozwoju przemysłu zamienić się w miasto. Czynniki przyrodnicze i społeczno-gospodarcze powodują zróżnicowanie kształtów i układów przestrzennych wsi. Stąd też w systemie pojęć znalazły się typy kształtów wsi tworzące syntetyczną całość składającą się na ogólne pojęcie „wieś”. Z kolei układ przestrzenny miasta zależy głównie — choć nie tylko — od okresu, w którym to miasto powstało. Wynika stąd, iż układ dzielnic w mieście średniowiecznym był inny niż np. w mieście powstającym obecnie. Bez względu jednak na to, który z wymienionych w modelu typów miast poddamy analizie, będzie w nim zawsze występował podział na dzielnice.

Pojęcia zaliczone do grupy przedmiotów są bardzo zróżnicowane zarówno pod względem treści, jak i zakresu. Stąd też umieszczenie wszystkich tych pojęć w jednym układzie jest niemożliwe, tak ze względów merytorycznych jak i logicznych. W przeprowadzonej wcześniej klasyfikacji problem ten został rozwiązany poprzez wprowadzenie dodatkowego podziału pojęć ze względu na ich cechy funkcjonalne i przestrzenne. Natomiast przedstawiony model ujmuje pojęcia — przedmioty tylko w układzie przestrzennym. Dlatego też niezbędnym jego uzupełnieniem wydaje się układ obrazujący funkcjonalne zróżnicowanie podstawowych jednostek osadniczych.

¹¹ W modelu nie uwzględniono możliwości przekształceń wsi wynikających z położenia i warunków fizyczno-geograficznych, np. powstawania osiedli rybackich oraz osiedli o funkcjach rekreacyjnych.

W przedstawionym układzie na pierwsze miejsce wysuwają się pojęcia ludnościowe, a więc należące do innej struktury. Ich obecność jest jednak konieczna, gdyż właśnie podział pracy zdecydował o zróżnicowaniu form w obrębie sieci osadniczej. Udział dwóch pierwszych form, tj. wsi i osiedla, w układzie funkcjonalnym jest prosty. Wyjaśnienia natomiast wymaga trzecia forma — miasto. Otóż każde miasto ma co najmniej jedną pozarolniczą funkcję miastotwórczą, a może mieć jeszcze inne uzupełniające, przy czym te dwa typy funkcji wzajemnie się w mieście uzupełniają¹². W historii rozwoju miasta istnieją często przypadki przekształcania funkcji miastotwórczej w uzupełniającą i odwrotnie. W zależności od tego, jaką rolę pełni miasto w otaczającym terenie, określa się je jednym z wydzielonych funkcjonalnych typów.

Przedstawione układy pojęć osadniczych składają się na system wiedzy podporządkowany założeniom wyjaśniającej teorii geografii osadnictwa. Wspólnie z tą teorią oraz podaną wcześniej klasyfikacją i hierarchią pojęć tworzą strukturalnie usystematyzowany materiał nauczania. Jego realizacja w praktyce szkolnej możliwa jest jedynie przy odpowiednim układzie treści zarówno w programie nauczania, jak i w podręcznikach szkolnych.

Generalnie rzecz biorąc, kolejność wprowadzania poszczególnych elementów struktury do procesu nauczania wynika z klasyfikacji treści pojęć oraz z ich hierarchii. Tak więc nauczanie strukturalne winno rozpocząć się od wprowadzenia pojęć zaliczonych do grupy przedmiotów¹³. Zatem, nawiązując do systemu pojęć proces nauczania geografii osadnictwa rozpoczyna się od realizacji trzeciej części, pierwszego z przedstawionych modeli oraz funkcjonalnych typów miast z modelu drugiego. W dalszej kolejności nauczania

¹² Pojęcie „miasto” jest w strukturze rozumiane w znaczeniu geograficznym, a nie prawnym, gdyż zarówno w Polsce, jak i na świecie istnieje wiele jednostek o funkcjach rolniczych, które mają prawa miejskie.

¹³ W procesie nauczania wprowadzenie każdego nowego pojęcia musi być zawsze poprzedzone odpowiednim materiałem faktograficznym.

zgodnego z teorią strukturalizmu uczniowie winni zapoznać się z wiedzą umieszczoną w drugiej części modelu, a więc pojęciami zaliczonymi do grupy zbioru przedmiotów. Następnym etapem jest poznanie procesów umieszczonych w pierwszej części modelu. Najpóźniej uczniowie winni poznać abstrakcyjne pojęcia dotyczące funkcji jednostek osadniczych, gdyż ich zrozumienie wymaga większego zasobu wiedzy. Wprowadzenie uczniów w system pojęć pozwoli na przeprowadzenie uogólnień oraz systematyzację wiedzy, co, z kolei, doprowadzi do kodyfikacji treści w postaci wyjaśniającej teorii geografii osadnictwa.

Jednakże wydaje się, że podawanie uczniom klasyfikacji pojęć, ich hierarchii, a nawet teorii wyjaśniającej jest zbyt ciężkie, ponieważ w nauczaniu strukturalnym nie o to chodzi. Uczeń musi zrozumieć strukturę, a nie uczyć się jej na pamięć. Dopiero wtedy będzie w stanie prawidłowo posługiwać się poznanymi pojęciami oraz zastosować zdobytą wiedzę w nowych sytuacjach.

Nowość strukturalnego układu treści nauczania w stosunku do obecnej realizacji programu przejawia się w:

- historycznym ujęciu procesu osadnictwa;
- ukazaniu jednostek osadniczych jako przedmiotów będących efektem tego procesu, nie zaś jako wyizolowanych faktów;
- traktowaniu procesu osadnictwa jako nierozzerwalnej całości, w której „wszystko uzależnione jest od wszystkiego”;
- kształceniu myślenia poprzez ukazywanie związków przyczynowo-skutkowych zachodzących w obrębie tej całości, co pozwala na zrozumienie zagadnień osadniczych.

Opracowana dydaktyczna struktura geografii osadnictwa jest strukturą otwartą łączącą się z innymi strukturami. Dzięki temu stwarza możliwość integrowania treści w procesie nauczania, a tym samym stanowi krok przybliżający przejście od tradycyjnego do nowoczesnego nauczania całej geografii.

LITERATURA

- [1] BRUNER J. S., 1964. *Proces kształcenia*. PWN, Warszawa.
- [2] DOMAŃSKI R., 1967. *Konstruowanie teorii z geografii ekonomicznej*. „Przegląd Geograficzny” t. 39. z. 1.
- [3] KIELCZEWSKA-ZALESKA M., 1977. *Geografia osadnictwa. Zarys problematyki*. Wyd. III, PWN Warszawa.
- [4] KLEIN H., 1962. *Zasady i reguły dydaktyczne*, PZWS, Warszawa.
- [5] OKOŃ W., 1975. *Słownik pedagogiczny*. PWN, Warszawa.
- [6] PIAGET J., 1972. *Strukturalizm*. Wiedza Powszechna, Warszawa.
- [7] SOŚNICKI K., 1965. *Struktura w procesie nauczania*. „Nowa Szkoła” z. 12.

LA STRUCTURATION DU CONTENU D'ENSEIGNEMENT
AU NIVEAU SECONDAIRE,
DANS LE DOMAINE DE LA COLONISATION

Cette étude souligne, dans l'enseignement de la géographie, l'importance du développement de la faculté de réflexion et de la capacité de se servir des notions acquises dans des situations nouvelles; les élèves posséderont cette capacité quand ils seront amenés à comprendre les contenus enseignés et quand ils seront conscients du fait que les notions apprises sont liées l'une à l'autre. Ces conditions ne peuvent être atteintes que lors d'un enseignement structuré. Cet article se propose de montrer l'élaboration d'un système compact c. à d. d'une situation didactique du domaine de la géographie de colonisation. On y souligne les théories de la géographie de colonisation qui englobent les principales règles, notions et réflexions, s'entrelaçant en un ensemble logique et fondamental. On attribue un grand rôle aux notions reconnues, pour les élèves, comme instruments de réflexion, donc comme partie fondamentale de la structure en question. L'ensemble des tableaux et des graphiques démontre les différentes catégories de notions concernant la géographie de colonisation dans une conception hiérarchisée formant un contenu structurellement systématisé d'un domaine particulier de l'enseignement.

МАРИЯ КУХАРСКА

СТРУКТУРИЗАЦИЯ УЧЕБНОГО МАТЕРИАЛА ПО ГЕОГРАФИИ ПЕРЕСЕЛЕНИЯ
В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЕ

В настоящей статье автор опирается на предпосылку, что в процессе обучения географии следует прежде всего формировать у учеников умения мыслить и пользоваться полученными знаниями в новых ситуациях. Учащиеся смогут добиться этих умений при том условии, если будут понимать все сведения, преподносимые им, и если осознают, что все сведения находятся в тесной взаимосвязи друг с другом. Эти условия могут быть соблюдены при структурном расположении учебного материала. В статье показан процесс создания логической системы знаний, т. е. дидактической структуры на примере географии переселения. В приведенной структуре выделены общие теории географии переселения, в состав которых входят общие закономерности, понятия и представления, объединенные в логическое единое целое. Большое место отводится понятиям, общепризнанным как орудие мышления учащихся и диаграммах демонстрируются различные элементы структуры. В приведенных таблицах и диаграммах демонстрируются различные категории понятий, взятых из географии переселения, демонстрируются с точки зрения их иерархии и создания структурно-систематизированного учебного материала.